

Frederick Bauerschmidt

WAAROM DE MYSTICI NU NODIG ZIJN

Hildegard van Bingen
Thérèse van Lisieux
Catharina van Siena
Ignatius van Loyola
Julian of Norwich
Meister Eckhart
Thomas Merton

CARMELITANA

WAAROM
DE MYSTICI
NU
NODIG ZIJN

Frederick Bauerschmidt

WAAROM
DE MYSTICI
NU
NODIG ZIJN

Hildegard van Bingen
Thérèse van Lisieux
Catharina van Siena
Ignatius van Loyola
Julian of Norwich
Meister Eckhart
Thomas Merton

©Carmelitana, Gent (www.carmelitana.be)

Afbeelding op de cover: Beeldbank foto (rechtenvrij)

ISBN: 9789492434425

Wettelijk Depot: D/2025/0770/02

NUR: 707

Vormgeving: Press Point.be, Kluisbergen

Vertaling: Geert Schiettecatte

Druk: BestinGraphics

INHOUD

	INLEIDING	9
	Wat zijn mystici en waarom zijn ze belangrijk?	9
	Mystiek en ervaring	10
	Mystieke tradities	12
	Vanuit een christelijke perspectief	13
	De taal van het mysterie	14
	Het onthullen van de werkelijkheid	16
	Voor iedereen te ervaren	18
	Een reis aanvangen	19
	Zien en ontvangen	21
	Waarom de mystici nu eenmaal van belang zijn	22
1	HOE TE LEVEN IN EEN WERELD ZONDER GOD	25
	Thérèse van Lisieux	25
	<i>En de beproeving van het geloof</i>	25
	Een onttoverde wereld	30
	De wereld door de ogen van een mysticus	33
	Niet helderheid, maar duisternis	36
	In vrede met Gods afwezigheid	38
	Vertrouwen in de afgrond	39
	Waarom Thérèse nu belangrijk is	41

2	HOE TE LEVEN IN EEN WERELD MET TE VEEL GODEN	43
	Ignatius van Loyola	43
	<i>Over het onderscheiden van geesten</i>	43
	De onttoverde wereld: een wereld vol geloof	44
	Kiezen tussen goed en beter	47
	Gerichte eenduidigheid	49
	Wat ons vreugde schenkt	50
	Een manier van kiezen	53
	Het ene pad	55
	Kiezen	58
	Waarom Ignatius nu belangrijk is	61
3	HOE TE ONTVANGEN	63
	Meister Eckhart	63
	<i>Over onthechting</i>	63
	Zijn wij goden, of niet?	66
	Geplaagd door illusies	68
	Stilte voor God	70
	Onthechting waarvan?	73
	Onszelf met opzet vergeten	75
	Hoe kunnen we onszelf met opzet vergeten?	76
	Waarom Eckhart nu belangrijk is	77
4	HOE TE GEVEN	81
	Catharina van Siena	81
	<i>Over liefde voor God en de naaste</i>	81
	De eisen van het geloof	83
	De eisen van de liefde	86

	Verteerd door liefde	89
	Zelfkennis	93
	Zoals God liefheeft	95
	De bron van liefde	97
	Waarom Catharina nu nog relevant is	98
5	HOE GROEN TE ZIJN	101
	Hildegard van Bingen	101
	<i>Over viriditas</i>	101
	Een nieuw gevoel van machteloosheid	103
	Duizend vragen	105
	Onze plaats in de natuur	107
	De plaats van de natuur in God	109
	De juiste balans	111
	Een intieme energie	114
	Het kweken van liefde	115
	Geleid door <i>viriditas</i>	118
	Waarom Hildegard nu relevant is	119
6	HOE VERDRIETIG TE ZIJN	121
	Julian of Norwich	121
	<i>Over wel en wee</i>	121
	Geen ontsnappen aan het zelf	124
	Moe van het leven, bang voor de dood	125
	Wel en wee	128
	Waar komt dit vandaan?	130
	Het verlangen van God	131
	Waar gaat dit heen?	133
	Naar de ander toe	135
	Waarom Julian nu van belang is	138

7	HOE TE LEVEN EN HOE TE STERVEN	139
	Thomas Merton	139
	<i>Over het volgen van een pad</i>	139
	Zelfbedrog	141
	Ontwarring	142
	De dood wacht op ons	144
	De illusie van beheersing	146
	Wat kan ik controleren?	149
	Het pad van Merton	151
	Het aanvaarden van onze verlorenheid	153
	Geloven, hopen, verlangen	154
	Nooit alleen	157
	Waarom Merton nu van belang is	158
	<i>Conclusie</i>	161

Wat zijn mystici en waarom zijn ze belangrijk?

Laat ik vanaf het begin heel eerlijk zijn: ik weet niet precies wat een mysticus is. De woorden ‘mysticus’ en ‘mystiek’ (bijvoeglijk en zelfstandig naamwoord) lijken net zoveel betekenissen te hebben als er mensen zijn die deze woorden gebruiken. Wanneer we verder gaan dan de expliciete betekenis en kijken naar de associaties die deze woorden oproepen, wordt het alleen maar verwarrender. Het synoniemenwoordenboek van mijn tekstverwerker geeft de volgende synoniemen voor ‘mystiek’: kabbalisme (van kabbala), occult, bovennatuurlijk, hocus-pocus, magie, necromantie, tovenarij, voodoo, hekserij. Zo’n lijst lijkt ons eerder te wijzen in de richting van Harry Potter of *The X-Files* dan naar een authentieke spirituele traditie. Ik ben geneigd te concluderen dat de twee woorden zo vaag en misleidend zijn geworden dat we ze beter helemaal kunnen vermijden.

Zo’n conclusie lijkt misschien logisch, maar woorden zijn berucht moeilijk uit de roulatie te halen door een simpel besluit. Feit is dat, ondanks de diepe verwarring en duisternis die deze termen omgeven, sommige mensen worden beschreven als ‘mystici’, sommige fenomenen als ‘mystiek’, en dat deze mensen en fenomenen samen worden gezien als vertegenwoordigers van ‘mystiek’. Het zou net zoveel moeite kosten om

het gebruik van deze termen te vermijden als om ze op een nauwkeurige manier te definiëren. Wat ik in deze inleiding hoop te doen, is er een idee van te geven waarom deze termen nuttig blijven, wat ze mogelijk betekenen, en duidelijk maken hoe ik ze zal gebruiken met betrekking tot de christelijke mystieke traditie. Ik hoop dat door te beginnen te begrijpen wat een mysticus is, we ook zullen zien waarom mystici van belang zijn.

Mystiek en ervaring

Eén wijze waarop de term mysticus gebruikt wordt, is wanneer verwezen wordt naar iemand die een veranderde bewustzijnstoestand heeft ervaren, die hem of haar tot een nieuw besef van de ultieme werkelijkheid heeft gebracht. Een dergelijke definitie werpt het mystieke net zo breed mogelijk uit, in een poging leden van alle religies en zelfs degenen die zonder religie zijn, te omvatten. In deze visie bestaat er, boven en los van de bijzonderheden van religies, een ervaring van eenheid met of bewustzijn van een ultieme werkelijkheid die alle religies overstijgt en verenigt. De boeddhistische wijze, de soefi-*sjeik*, de rabbijn die de kabbala beoefent, de christelijke contemplatief, de niet-religieuze persoon die naar de oceaan kijkt en een verbinding voelt met alles wat bestaat – allen hebben dezelfde transcendentale mystieke ervaring, hoewel ze die verwoorden in de taal van hun verschillende geloofssystemen. ‘Mystiek’ benoemt wat ze allemaal gemeen hebben, ondanks hun religieuze verschillen.

Dit gebruik van mystieke taal heeft een duidelijke aantrekkingskracht. Het biedt een verklaring waarom mensen

in verschillende religieuze tradities vergelijkbare ervaringen beschrijven van hoe ze uit hun normale kijk op de dingen worden gehaald en hoe ze een nieuwe manier van kijken verwerven. Het houdt ook de hoop in dat religie, in plaats van een verdeeldheid zaaiende kracht te zijn – zoals vaak in de geschiedenis – een diepe bron van eenheid kan worden, wanneer we ons richten op zijn mystieke kern.

Tegelijkertijd kent deze manier van spreken over mystiek duidelijke problemen. Diepgaande analyse van de verslagen van deze ogenschijnlijk vergelijkbare ervaringen onthult vaak dat de overeenkomsten oppervlakkiger zijn dan ze lijken. Zowel de boeddhistische wijze als de christelijke contemplatief kunnen spreken over een ervaring van eenheid met de ultieme werkelijkheid, maar het is niet duidelijk of ze hetzelfde bedoelen met ‘eenheid’ of ‘werkelijkheid’. De ene persoon kan een eenheid bedoelen die alle verschillen uitwist, terwijl een andere persoon weer een eenheid van liefde bedoelt, die afhankelijk is van het onderscheid tussen minnaar en geliefde. Evenzo, bij het proberen een andere religie te beschrijven in termen van zijn mystieke kern, bestaat er altijd het gevaar dat de ene religie simpelweg een andere religie herdefinieert in zijn eigen termen. Christenen hebben een beruchte moeite om recht te doen aan het radicale non-dualisme van het boeddhisme, en boeddhistische herdefiniëringen van christelijke liefde in termen van universele compassie lijken ook iets essentieels te missen. Met andere woorden, we moeten ons er altijd van bewust zijn dat verschillende religieuze tradities simpelweg *anders* kunnen zijn, zowel in hun methoden als in hun doelen, en we moeten leren leven met en zelfs waardering betonen voor dat verschil, zonder het te herdefiniëren in termen van gelijkheid.

Mystieke tradities

De alternatieve benadering is om over mystiek te spreken vanuit een specifieke traditie. Hier wordt het iets eenvoudiger, aangezien de gebruikte terminologie is ingebed in tradities en praktijken die de termen een stabielere betekenis geven. De zenboeddhistische praktijk van 'zittende meditatie' is onscheidbaar van de 'niet-hechtende' staat van bewustzijn die zen probeert vrij te leggen. Christelijke meditatie over Bijbelse boeken zoals het Hooglied is onlosmakelijk verbonden met de eenheid in liefde met de Drie-ene God, het doel van alle christelijk leven. In deze tweede benadering proberen we niet een perspectief buiten deze specifieke meditatietradities te vinden van waaruit we ze kunnen observeren en zeggen dat ze hetzelfde nastreven. Wat we doen, is diepgaand de dynamiek van een specifieke traditie verkennen. Dit vereist een zoektocht om deze traditie van binnenuit te begrijpen.

Een dergelijke aanpak zou het misschien doen lijken alsof religieuze tradities volledig van elkaar afgesloten zijn, waarbij ze niets aan elkaar te zeggen of van elkaar te ontvangen hebben. Maar dit is absoluut niet het geval; geen enkele religie is een eiland, en interacties tussen religieuze tradities vinden voortdurend plaats. Soms zijn deze interacties gewelddadig en wijzen ze de ander af. Maar soms zijn het behulpzame en vruchtbare interacties, waarbij men waarheid in een andere traditie herkent.

De middeleeuwse christelijke theoloog Thomas van Aquino dompelde zich onder in de geschriften van de heidense Aristoteles, de moslim Ibn Sina en de joodse Mozes Maimonides om een betere theoloog te worden. Hij had geen theorie over hoe dit mogelijk was, behalve de overtuiging dat

alle waarheid afkomstig is van de ene God die de wereld heeft geschapen (een overtuiging die niet al zijn gesprekspartners deelden). Hij deed het gewoon. Hetzelfde gebeurt met mystieke tradities. Een van de belangrijkste figuren van de christelijke mystiek, de Syrische monnik Dionysius de Areopagiet uit de vijfde eeuw, werd sterk beïnvloed door het heidens neoplatonisme. En verschillende christelijke schrijvers uit de zestiende eeuw putten uit joodse kabbalistische en islamitische soefi-geschriften. Bij een schrijver als de trappistenmonnik Thomas Merton zijn de invloeden duidelijk, vooral die van het zenboeddhisme. Zen zelf is voortgekomen uit de invloed van het taoïsme en het confucianisme op het Mahayana-boeddhisme. Hoewel deze invloeden bij figuren binnen een specifieke traditie er soms toe leiden dat anderen in die traditie hen wantrouwend bekijken, is het duidelijk dat christenen zoals Merton en Dionysius, of boeddhisten die zen beoefenen, herkenbaar binnen hun tradities blijven.

Tradities zijn levend en staan dus een zekere flexibiliteit toe. Je hebt geen theorie nodig die stelt dat alle religies een 'mystieke kern' delen om te erkennen dat verschillende tradities van elkaar kunnen leren. In feite heb je helemaal geen theorie nodig. Het enige wat nodig is, is een stevige basis in je eigen traditie, openheid naar een andere traditie, en de bereidheid om het harde werk van geduldig leren te verrichten.

Vanuit een christelijke perspectief

Dit is een boek over de christelijke mystieke traditie, geschreven door een christen. Maar ik heb geprobeerd zowel voor christenen als voor niet-christenen te schrijven. Mijn ervaring is dat ik dingen van niet-christenen heb geleerd die

mij hebben geholpen een betere christen te zijn. Ik heb geen theorie over hoe dit mogelijk is, noch voel ik de behoefte aan een theorie; ik weet eenvoudigweg dat het is gebeurd. In het licht van deze ervaring hoop ik iets te schrijven dat niet alleen nuttig zal zijn voor christenen, maar ook voor niet-christenen.

Schrijvend als christen over de christelijke mystieke traditie, denk ik dat het belangrijk is om niet alles wat specifiek is voor het christendom weg te halen. Een dergelijk wegsnijden lijkt minder op het pellen van maïs en meer op het schillen van een ui: je moet misschien wel door de papierachtige buitenlaag heen om de sappen te laten stromen, maar als je blijft schillen, blijft er uiteindelijk niets over. Bij het beschrijven van de traditie van de christelijke mystiek kan men eenvoudigweg niet vermijden om Jezus Christus, de heiligen, de heilige Geschriften en de sacramenten te noemen, aangezien deze de levensader van deze traditie zijn. Tegelijkertijd is het onmogelijk om vooraf te zeggen dat iemand die de christelijke overtuigingen over Jezus of de Bijbel niet deelt, dan ook niets kan leren uit de ontmoeting met deze traditie. Veel zal afhangen van de openheid van de lezer, en van mijn eigen vermogen om duidelijk te maken waarom ik denk dat de figuren die we bespreken *vandaag* van belang zijn.

De taal van het mysterie

Als we kijken naar het gebruik van ‘mystieke’ taal binnen de specifieke religieuze traditie van het christendom, kunnen we beginnen enkele gemeenschappelijke kenmerken te schetsen van degenen die worden aangeduid als ‘mystici.’ In het vroege christendom was het bijvoeglijk naamwoord ‘mystiek’

(destijds bestonden de zelfstandige naamwoorden ‘mysticus’ en ‘mystiek’ nog niet) nauw verbonden met de term ‘mysterie’. Beide termen komen voort uit het Griekse stamwoord *mu*, wat ‘sluiten’ of ‘verbergen’ betekent. Het spreken over mysterie komt veel voor in de geschriften van Paulus in het Nieuwe Testament (bijvoorbeeld Romeinen 16,25, 1 Korintiërs 2,1, Efeziërs 3,3–9, Kolossenzen 1,26–27, 1 Timoteüs 3,16). Daar verwijst het meestal naar Gods plan om de wereld te verlossen door het leven, de dood en de verrijzenis van Jezus. Dit mysterie wordt door Paulus openlijk verkondigd, maar blijft op een bepaalde manier toch mysterieus. Het woord ‘mystiek’ komt helemaal niet voor in de Bijbel, maar treft men wel aan in andere vroeg-christelijke geschriften om de middelen te beschrijven waarmee gelovigen delen in de redding die door Jezus wordt gebracht. De twee meest voorkomende contexten waarin we het woord ‘mystiek’ vinden in de eerste eeuwen van het christendom, zijn die van de interpretatie van de Bijbel en de viering van de rituelen die mysteries of sacramenten worden genoemd. Een korte blik op deze twee contexten kan ons helpen om te beginnen definiëren wat ‘mystiek’ zou kunnen betekenen in een christelijke context.

In de christelijke traditie zijn de geschriften van de Bijbel, en vooral de Psalmen, essentiële teksten voor gebed. Maar deze teksten hebben bepaalde moeilijkheden opgeleverd. Bijvoorbeeld, wanneer Psalm 137, sprekend tot de ‘dochter van Babylon’, zegt: ‘Gelukkig zij die jouw kinderen grijpen en tegen de rots te pletter slaan!’, lijkt dit de kindermoord op Babylonische baby’s aan te moedigen. Maar niet alleen zouden dergelijke daden niet in overeenstemming met de leer van Jezus zijn, ze zouden ook niet erg inspirerend voor het gebed zijn. Dus vatten christenen deze passage niet op als een

aanbeveling om tot genocide over te gaan, maar als een verhulde verklaring over hoe we voor onze ziel moeten zorgen: we moeten het kwaad (de ‘kinderen’ van Babylon) uitroeien vanaf het allereerste begin en het breken tegen de ‘rots’, die Christus is. De diepe ervaring van redding door Jezus leidde de vroege christenen ertoe de hele Bijbel, zowel het Oude als het Nieuwe Testament, te lezen als ging het over Christus. In Psalm 137 werd ‘de rots’ op die manier Christus, het zekere fundament van onze zielen.

Deze handelwijze van voorbijgaan aan de oppervlakkige betekenis van een tekst om een diepere en verborgen betekenis te ontdekken, werd ‘mystieke’ interpretatie genoemd. Deze diepere betekenis kon betrekking hebben op de vorming van ons morele leven, of kon te maken hebben met het zien van het nieuwe Verbond dat Jezus Christus bracht en dat ‘verborgen’ is in het oude Verbond met het volk Israël. Aangezien deze praktijk voortkwam uit het gebruik van Bijbelteksten bij het gebed, werd aangenomen dat degenen wier gebedsleven de grootste diepgang had, de beste interpreten van de Bijbel waren. Zo was de ‘mystieke interpretatie’ van de Bijbel nauw verweven met het gebedsleven, en het was door het beoefenen van een dergelijke interpretatie dat men in doorleefd contact kwam met de levende God.

Het onthullen van de werkelijkheid

De interpretatie van de Bijbel was cruciaal voor het vroege christendom, maar christenen waren niet alleen ‘mensen van het boek.’ Ze waren ook mensen die bepaalde rituele handelingen uitvoerden, waarvan zij geloofden dat die hen met

God verenigden. Voor een buitenstaander leken deze rituelen heel gewoon: wassen, eten, trouwen, de zieken zalven (een gangbare medische handeling in de oude wereld). Christenen geloofden echter dat deze handelingen een diepere betekenis hadden. Net zoals er verborgen diepten van betekenis waren in de woorden en gebeurtenissen van de Bijbel, zo was er ook in deze handelingen, die de vroege christenen ‘mysteries’ noemden, een verborgen reservoir van betekenis. Het bad dat christenen ‘doop’ noemden, was een mystieke reiniging van zonden. De maaltijd die christenen de ‘Eucharistie’ (dankzegging) noemden, was een mystieke maaltijd waarin het brood het mystieke lichaam van Christus werd.

Pas later kreeg het woord ‘mystiek’ de connotatie van ‘onwerkelijk’. Toen de vroege christenen zeiden dat de doop een mystieke wassing was, bedoelden ze niet dat het geen *echte* wassing was. Integendeel, het was de *meest* echte wassing die mogelijk was, namelijk het weg wassen van zonden. Het mystieke lichaam dat christenen in hun eucharistische maaltijd ontvingen, was niet *minder* echt omdat het mystiek was; het was *meer* echt. Een van de meest poëtische en diepzinnige vroegchristelijke schrijvers, Ephrem de Syriër, schreef over de Eucharistie: ‘De Geest is in uw Brood, het Vuur in uw Wijn, een duidelijk wonder dat onze lippen hebben ontvangen.’ Maar wat gebeurde in de viering van deze mysteries was geen ‘duidelijk wonder’ voor het oog van de ongeïnteresseerde waarnemer. Net zoals bij de interpretatie van de Schrift, is de betekenis van de sacramentele mysteries verhuuld. Zij kan het beste worden gezien door iemand die zich onderdompelt in het gebedsleven, want het is het gebed dat deze eerder verborgen aspecten van de werkelijkheid voor ons openbaart.

Voor iedereen te ervaren

Tot nu toe heb ik nog niet echt de vraag behandeld: ‘Wie zijn de mystici?’ Dit komt omdat het christendom gedurende het grootste deel van zijn geschiedenis niet heeft toegegeven aan de gedachte dat er een speciale klasse van mensen is die een speciale ervaring van God heeft, die op de een of andere manier niet beschikbaar is voor ‘normale’ mensen. De termen ‘mysticus’ en ‘mystiek’, die lijken te verwijzen naar specifieke soorten mensen en ervaringen, komen pas algemeen in gebruik in de zestiende en zeventiende eeuw. Daarvoor werd het bijvoeglijk naamwoord ‘mystiek’ gebruikt om een bepaalde diepte van ervaring van God te beschrijven, maar het ging om dezelfde ervaring van God die alle christenen hadden. Alle christenen ontmoeten God in de Schrift en in de sacramenten. Allen ontvangen het mystieke bad van de doop en delen in de mystieke maaltijd van de Eucharistie.

Tegelijkertijd school (en schuilt) er een zekere verborgenheid of diepte in zowel de Schrift als de sacramenten, een diepte die kan worden ontdekt door een leven gewijd aan gebed. Door voort te bouwen op bepaalde filosofische idealen uit de oude wereld, werd dit leven van gebed bekend als het ‘contemplatieve leven’. Dit was een leven dat bovenal gericht was op het onderscheiden en overdenken van het mysterie van God, vaak geleefd in gemeenschap met nog anderen die aan hetzelfde leven waren toegewijd. Door tijd te wijden aan persoonlijk en gemeenschappelijk gebed, zagen de mannen en vrouwen die het contemplatieve leven leidden, zichzelf niet als mensen die iets nastreefden dat anders was dan wat gewone christenen nastreefden. Ze probeerden simpelweg dieper door te dringen in de gewone mysteries van de Schrift en de sacramenten. Het

zijn de geschriften van deze mannen en vrouwen die een groot deel vormen van wat we de christelijke ‘mystieke traditie’ zouden kunnen noemen.

Dit boek probeert geen alomvattend verslag van deze traditie te zijn, en veel figuren worden niet besproken. Sommigen zullen zich misschien afvragen waarom monumentale figuren zoals Teresa van Ávila of Jan van het Kruis niet worden opgenomen, of waarom oosterse christelijke of protestantse schrijvers niet zijn opgenomen. De keuzes en weglatingen zijn vrijwel volledig bepaald door mijn eigen kennis en beperkingen. Ik heb figuren gekozen over wie ik iets weet en die ik als bijzonder behulpzaam beschouw om een specifiek onderwerp te bespreken. Dit boek is zeker niet het laatste woord over waarom mystici belangrijk zijn. Mijn enige hoop is dat het voor sommigen een eerste stap kan zijn.

Een reis aanvangen

In de geschriften van de mystieke of contemplatieve traditie keren bepaalde gemeenschappelijke thema's vaak terug. Eén daarvan, dat bijzonder vaak voorkomt, kunnen we de driedoude reis naar God noemen. Gebaseerd op hun eigen ervaring met het contemplatieve leven, merken deze schrijvers drie fasen of stadia op, die mensen vaak doormaken in hun poging om de mysteries van God dieper te leren kennen.

De eerste fase is de *zuivering* of *loutering*. Dit is een zuivering van zonden of, positiever geformuleerd, een zuivering van het verlangen. In deze fase probeert men zijn verlangens te heroriënteren op God, het volkomen goede. Dit betekent dat

Dit is geen boek over mystiek als een ander. Op intelligente wijze gaat de schrijver uit van enkele grote uitdagingen waar we vandaag mee worstelen, om zich de vraag te stellen hoe we daarmee als christenen moeten omgaan.

Hoe leven we in een wereld zonder God — of in een wereld met teveél goden? Hoe maken we doordachte keuzes? Hoe kunnen we ons vrij maken? Hoe kunnen we God en de naaste beminnen? Hoe kunnen we ecologisch leven? Hoe gaan we om met verdriet en met de dood?

Het is zijn stelling dat mystici bij uitstek geplaatst zijn om hier een grondig en rijk antwoord op te geven. Daarom zijn de mystici nú belangrijk, laat hij overtuigend zien.

Terwijl hij dit doet, biedt hij ookeen fijne inleiding over mystiek aan, wat mystiek is en wat de grote kenmerken van mystiek zijn. Telkens vanuit een doordacht katholiek perspectief, maar met openheid op andere visies en religies.

Frederick Bauerschmidt (°1961) is een gezaghebbend Amerikaans theoloog en diaken die vele boeken schreef, o.a. over Thomas van Aquino en over het katholieke geloof. Hij is ook vertrouwd met de christelijke mystiek. Samen met zijn vrouw, een juriste, hebben ze drie kinderen.

ISBN 9789492434425

9 789492 434425